

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԻՆ ՏԱՐՈՆՈՅ

Հայ մատենագրութեան ուրոյն ու արժէքաւոր ստեղծագործութիւններէց է «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը:

Նրա առաջին տպագրութիւնն իրագործուել է երախտաշատ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի միջոցով 1719 թ., Կ. Պոլսում¹:

Ինչպէս յայտնի է, այս տարի Հանդիսաւորապէս նշուելու է նրա ծրնընդեան 300-ամեակը, նկատի ունենալով իր ծանրակշիւ ծառայութիւնները եկեղեցական, կաղամակերպչական, բարենորոգչական, վարչա-տնտեսական, կրթական, մատենագրական, մշակութային եւ ազգային-հասարակական մարզերի մէջ հաւասարապէս: Ըստ որում՝ քիչ չեն նաեւ նրա ջանքերով ու նիւթական միջոցներով կատարուած հրատարակութիւնները ժամանակի այնքան ծանր պայմաններում: Յատուկ նշման արժանի է բնոյթով ու յօրինուած լով իւրաքանչիւր այս դրաւոր յուշարձանի վերոյիշեալ հրատարակութիւնը՝ իրրեւ առաջնեկի:

Հրատարակութեան պատճառն ու նպատակը բխում են ժամանակի ազգային-եկեղեցական կեանքի բարդ ու դժուարին իրավիճակի թելադրանքից: Թէ՛ Կ. Պոլսոյ, թէ՛ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքական Աթոռում ու համար տեղծուած էր եկեղեցա-կաղամակերպչական ու վարչա-տնտեսական խիստ բայթալուած կացութիւն: Յատկապէս Երուսաղէմի պարագային կար նաեւ Հայ եկեղեցիները, մանաւանդ Սրբոց Յակոբեանց մայրավանքը եւ տէրունական սրբատեղիները այլազգիների ու Յոյն եկեղեցականութեան յախուռն կռակոտ տոնձգութիւններից ու խորդաւանքներից զերծ պահելու պարտաւորիչ անհրաժեշտութիւնը: Տառապալին մտահոգութեան նիւթ էր հանուր Հայութեան ազդիտայի վիճակը ազգային, քաղաքական, տնտեսական, կրթական եւ հոգեւոր-մշակութային տեսակէտից առհասարակ: Հարկ էր, ըստ այսմ, հոգեւոր-կաղամակերպչական հիմք ու մղում տալ այս առնչութեամբ կաղամակերպչուած համաժողովրդական պայքարին՝ Հայ իրականութեան եկեղեցական եւ աշխարհիկ ոլորտներից ներս: Բանաւոր խօսքի հետ, անտարակոյս, օժանդակ հուժկու միջոց էր մանաւանդ դրաւոր խօսքը: Այս առիթով խելամիտ ու նպատակամէտ բնարութիւն կատարելով, յիշեալ պայքարի դրօշակիր ռազմիկան եւ ուխտաւոր դերակատար Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը որոշում է հրատարակութեան յանձնել «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» յիշեալ երկը, որն իր բովան-

¹ «Գիրք Պատմութեան Երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Զննոր», Կ. Պոլս, 1719: Արք. Բեր հրատարակուած կան նաեւ՝ «Առ սուրբն Յովհաննէս՝ ժեճն ի մարգարէս, Պաղտատար պարտաւոր դպրի տապեալ», «Նորին՝ դարձեալ առ սուրբն Յովհաննէս», «Նորին յետնելոյ տապեալ առ սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորին Հայաստանեայց» (երեքն էլ՝ չափածոյ) եւ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի՝ «Յիշատակարան պատմագրաբար» գործերը:

դակութեամբ, զազափարական ու նպատակային միտումով, յօրինուածքով, ժողովրդական-բանահիւսական բնոյթով, մատչելիութեամբ, լեզուա ռճական կառուցուածքով միանգամայն համապատասխան ու բաւարար էր եղած պահանջին: Ըստ հրատարակչի, որ ինքը՝ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքն է, «զորո՞ք պատմութեան է ծանուցանել զեղեալ իրն, որ փակի ընդ անցեալ ժամանակաւ: Եւ շահաւէտութիւն նորին այն է, զի զեղեալն ի վաղ ժամանակաց՝ կացուցանէ առաջի աչաց մերոց այնպէս, որպէս թէ այժմ իցէ եղեալ»²: Կանխենք ասելու, որ սոյն երկի բուն իսկ յօրինումը պայմանաւորուած էր նմանապէս Հայ Եկեղեցու կազմակերպչական-տնտեսական, հոգեւոր-ազգային պայքարը խրախուսելու հայրենասիրական յստակ դիտաւորութեամբ: Կրկնուող պատմական պահանջը նրա կրկին անգամ հրապարակ դալու առիթ է ստեղծում: Ուստի, այս նկատառումներով ձեռնարկուած սոյն հրատարակութեամբ պատմական անցեալը պէտք էր վկայակոչել, տեսնել, ապրել «որպէս թէ այժմ իցէ եղեալ»: Այստեղ իսկ է դրա շարժառիթը, նպատակն ու նշանակութիւնը:

Սակայն եւ այնպէս կարեւոր ու մեծ է սոյն հրատարակութեան մասնադրական, պատմական ու գիտական արժէքը: XVIII դարի սկիզբներին Հայ հառարակութեանը ներկայացում է առնուազն մէկ հազարամեակ հնութիւն ունեցող բնագիր, որով այն ոչ միայն միանգամընդմիջ փրկուած էր կորսուելու վտանգից, այլեւ դրում էր լայն շրջանառութեան մէջ: Գիրքն ունի փոքրիկ առաջարան՝ «Բան սակաւուկ առ բարեմիտ ընթերցողսդ» եւ «Յիշատակարան տպողի»: Վերջինիս մէջ ի միջի այլոց որոշակի վկայուած է, թէ հրատարակութիւնը կատարուած է միաժամանակ «Արդեամբք եւ ծախիւք նորին հեղինակի՝ Տեառն Յօհաննիսի վերոյիշեալ բարունապետի»³: Ուրեմն, այն հիմնովին Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի երախտիքն է:

Իսկ ի՞նչ է ինքը՝ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» բուն երկը:

Մեզ հասած հայերէն բազմադարեան բնագիրներից է եւ վաղուց է գրաւել ընթերցողների ու մասնագէտ բանասէրների ուշադրութիւնը:

Աւանդական տեսակէտն հիմնականում այն է, թէ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» սոյն երկը IV դարի ասորերէն շարադրանք է Զենոբ Գլակ անունով Ասորի մի վանական-վանահօր կողմից՝ Գրիգոր Լուսաւորչի իսկ հրահանգով: Հեղինակն իրեն ներկայացնում է ոչ միայն իրրեւ ականատես ու դէպքերին զործօն մասնակից, այլեւ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի «բարտուղար»: Հայերէն է թարգմանուել VII դարում Յովհան Մամիկոնեան Եպիսկոպոսի միջոցով, որը առնթիւր յաւելեալ գլուխների հեղինակն է միաժամանակ:

Սակայն, պատմա-բանասիրական հետազայ հետազոտութիւնները, յանդելով ստոյգ պարզարանումների, միանգամայն քննական տարրեր եղրակացութիւն գոյացրին: Այս առնչութեամբ յիշատակութեան արժանի են առաւելապէս Գրիգոր Խալաթեանի, Մանուկ Արեղեանի եւ Աշոտ Արբաճամեանի ուսումնասիրութիւնները:

Առաջինը, կատարելով «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկի գերազանցապէս ազդիւրադիտական քննութիւնը, աներկբայ ցոյց է տալիս, որ հեղինակը օգտուել է մասնաւորաբար Աղաթանգեղոսի եւ Մովսէս Խորենացու Պատմութիւններից: Օրինակ.

² Նոյն տեղում, էջ Գ:

³ Նոյն տեղում, էջ 2Ը:

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԻՆ

ՏԱՐՈՆՈՅ»

Եւ ի կատարել երկրորդ ամին, մինչդեռ կամէր արշաւել Սոսրով ի Պարսիկս ի գարնանային՝ ժամանակս, ի ժամ որոյն մեկուսի առեալ զՍոսրով Անակայ՝ որպէս թէ բան ինչ ունի ասել, յանկարծակի զէնս ի վերայ յարուցեալ զԹագաւորն զԹաւայ կայսրացանէր։ Եւ ինքեանք ջրասոյց եղեալ կործանեցան իւրայօքն ամենեքումք, ոչ ժամանեալ ի Պարսիկս։ Բայց Թագաւորն Պարսից զօր մահուն Սոսրովայ տն կարգեաց...

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԻՆ

ՏԱՐՈՆՈՅ»

Արդ, մինչ ի խաղաղութեան էր Սոսրով, այր մի որ կոչէր Բուրդար՝ ի նշանաւոր ազգէն Պարսից՝ ելեալ զինի Անակայ, եւ եկեալ մինչեւ յԱրտաղ, եւ անտի ելեալ զնաց պանդխտել ի կողմանս Գամբաց։ Եւ եկեալ ի Կեսարիա, եւ առեալ իւր կին ի հաւատացիւց զմեծատան ուրեմն քոյր՝ անուն Եթաղէ, եւ քոն Սոփի։ Եւ կացեալ ամ մի ի Կեսարիա, եւ դարձեալ առ զկիներ իւր Բուրդարս այս, եւ զնաց ի Պարսիկս։ Զորոյ զհետ մտեալ Եւթաղեայ, հասանէ ի գաւառին Այրարատեան, եւ դադարեալ և վաղարշապատ քաղաքի, մտանէր Սոփի՝ ստնտու մանկանն Գրիգորի, եւ իրրեւ զգայեակ համարձակ սնուցանէր զմեր Լուսաւորին։

Ա Գ Ա Թ Ա Ն Գ Ե Ղ Ո Ս

«Պ ա տ մ ու ր իւ ն»

Իսկ իրրեւ եկին հասին աւուրք ջերտ հարաւակողմն գարուն զբարանցն բանայոյ. . . ի միտ առ քաղաւորն. . . զամարտակ առնէր անդրէն արշաւել ի կողմանս Պարսից. . . տոնոյր (Պարթեւն) զքաղաւորն մեկուսի. . . Իւրոյ ի պատճառս ինչ գրոսանաց, իրրու խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա. . . յանկարծ. . . զեւս մերացուցեալ զքաղաւորն զիքաւալ կացուցեալ. . . իրրեւ յուս գայտ քաղաւորն Պարսից, զուարճանայր. . . տոն մեծ ուրախութեան առնէր զօրն զայն⁴։

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

«Պ ա տ մ ու ր իւ ն»

Այր ումն ի Պարսից ոչ ի փոքունց և յաննշանից, որում անուն էր Բուրդար, զնացեալ անտի եւ եկեալ ի կողմնաս Գամբաց, պանդխտեցաւ ի Կեսարիայ։ Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչէր, դարձաւ անդրէն գնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրոյ, գորոյ զհետ հասեալ աներոյ Եւթաղեայ, համոզեալ արգելոյր։ Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն մերոյ Լուսաւորին ըստ պատահման մտանէ որոնտու մանկանն⁵։

4 Գ. Խալաբեամ, Զենոր Գլակ՝ համեմատական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1893, էջ 6-7։

5 Նոյն տեղում, էջ 8-9։

Որ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկի հեղինակն է օգտուողը եւ ոչ՝ հակառակը, դա յստակ նկատելի է, որովհետեւ Ազաթանդեղոսի եւ Մովսէս Խորենացու համադրատախտան հաղորդումները «մի անընդհատ ամբողջութիւն են կազմում», մինչդեռ իր պատմածը «հատուկորէն է, պատառ-պատառ եւ նկատելի կերպով ամբողջութիւնից քաշած, հանած, մուրացածոյ կտորներ»⁶։ Ըստ Գ. Խալաթեանի, նա օգտուել է նաեւ Սերէոսի Պատմութիւնից⁷։

Նա գիտականօրէն միաժամանակ հասել է այն վաւերական եզրակացութեան, որ թէ՛ Զենոր Գլախին, թէ՛ Յովհան Մամիկոնեանին վերադրուած մատերի «յեղուն եւ ոճը, այլ եւ ուղղութիւնը, միասնակցութիւնը, հայեցակէտը եւ նպատակները նոյն եւ մի են... միեւնոյն հեղինակի գրչի, մտքի եւ նպատակի արդարեք», հետեւաբար «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» աշխատութիւնը ամբողջութեամբ «է դարու մի Հայի կարկառանք համարելու է»⁸։

Սրանից յետոյ, եւ յատկապէս Գր. Խալաթեանի հետազոտութեան աւելցուցեալով Միհրան Յովհաննէսեանի Զանգերի ի զօրու չեղան հերքելու նրա հիմնաւոր եւ անարկալական փաստարկումները եւ բնութեամբ մասին պաշտպանելու կամ վերականգնելու աւանդական տեսակէտը⁹։

Մանուկ Աբեղեանի հանգամանալից քննութիւնները աւելի պարզորոշ դարձրին խնդիրը եւ գիտական լուրջ փաստարկումներով հաստատեցին ու յրաշարհին Գր. Խալաթեանի եւ այլոց նման քննական տեսակէտները։ Դեռ աւելին։ Ըստ նրա, նոյնիսկ Յովհան Մամիկոնեանի հեղինակ լինելը հաւատարի է։ Ինչպէս յայտնի է վերջինիս թողած «Յիշատակարան»ից, նա իրեն համարում է VII դարում ապրած, ուստի եւ իր պատումները՝ ակնհայտեալ օտոյզ վկայութիւններ։ Մինչդեռ՝ «նա տուած է, թէ իր գիրքը գրել է ի ժամանակս Թադաւորութեանն Հերակլեայ (610-641 թթ.), եւ ի մահուն Խորաբովու (590-628 թթ.), հրամանաւ Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի (կաթողիկոսացած ոչ վաղ քան 641 թ., վախճանուած 662 թ.) եւ յիշեանութեան Մամիկոնեան Վահանայ, զոր մայրենեօք Կամսարական կոչեն»։ Այս Մամիկոնեան Վահան Կամսարականը, սակայն, մի տեղ (էջ 56 եւ հան) արդէն մեռած է եւ իր որդի Տիրանն է իշխում՝ յառաջ քան զգնայն Հերակլի ի Պարսիկս՝ եւ երբ Ներսէ Հերակլ եւ սպանանէ զԽորաբով (590-628 թթ.)։ Ութ տարի յետոյ, ուրեմն 636 թուին, ըստ պանուած է նոյնիսկ Վահանի որդի Տիրանը՝ Մահմէդի քնոորդի Արդաահիմի զէմ կոռելիս։ Մի ուրիշ տեղ, սակայն (էջ 36), ի թուականութեանն Հայոց հարիւր եւ երեսուն, (130+551=681 թուին) դեռ իշխում է նոյն Վահան Կամսարականը՝ Ներսէս Կաթողիկոսի հետ, որն այդ ժամանակ մեռած էր։ Այսպէս, իր ապրած՝ ժամանակի համար շիտթ տեղեկութիւն ունի գրողը, եւ շատ պարզ է, որ նա կարող է ապրած լինել ամենափայլող 8-րդ դարի սկիզբներում։

⁶ Նոյն տեղում, էջ 77։

Ա. Աբրահամեանը գտնում է, որ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» աշխատութեան «էջ Ազաթանդեղոսի ու Մովսէս Խորենացու Պատմութիւններից հանուած քաղուածները հետազայ ընդմիջարկութիւններ են, բայց, մեր կարծիքով, յարգելի պրոֆեսորը ընթերցողին համոզելու բաւարար փաստարկումներ չի ներկայացնում»։

Տե՛ս Եովհանն Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ եւ առաջարկեալով պատմ. գիտութիւնների թեկնածու Աշ. Աբրահամեանի, Երեւան, 1941, էջ XXVII։

⁷ Գ. Խալաթեան, Նշուած աշխատութիւնը, էջ 7, 9։

⁸ Նոյն տեղում, էջ 78, 1։

⁹ Մ. Եովհաննէսեան, Զենոր Գլախի հանդէպ արդիական քննադատութեան, Կ. Պոլս, 1912։

Այդ երևում է և դրբի նիւթից»¹⁰։ Պարզ ու մեկին եզրակացութիւն։ Ամբողջացնելով իր տեսակէտը, Մ. Արեղեանը եւս յայտնում է, որ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկի երկու մասերի հեղինակը միեւնոյն անձն է, դիտում-նաւոր թաքնուած Զենոր Գլակ եւ Յովհան Մամիկոնեան զոյգ անունների տակ, որոնք իրր ժամանակակիցներ են նկարագրուող իրադարձութիւններին, ուստի և երկը ամբողջութեամբ ակնանտեսի շարադրանք է, ստոյգ ու վաւերական, թէեւ իրականում այն «Տ-րդ դարից ոչ վաղ զանազան աղբիւրներից քաղած տարբած մի պատմութիւն է»¹¹։

Այստ Արրահամեանը հիմնականում համերաշխ է Գ. Խալաթեանի ու Մ. Արեղեանի հետ գլխաւոր հարցերում, սակայն, ունի իբր ակներեւ նկատառումները, որոնք երբեմն տարբեր եզրակացութիւնների են տարել նրան։

Ըստ նրա, «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» աշխատութիւնը «պատմական նիւթերի ժողովածու է», և «ոչ թէ մէկ կամ երկու հեղինակի գործ»¹²։ Այն մեզ հասել է թերի վիճակում, ոչ լրիւ, քանի որ, ինչպէս ճիշդ նկատում է, X դարի պատմիչ Ուխտանէսի օգտագործած ձեռագրի բնագիրը ունեցել է այլ նիւթեր եւս, որոնք առկայ բնագրերում պակասում են։ Բայց նաեւ հակառակըն է տեղի ունեցել։ Ինչպէս ցոյց է տալիս ձեռագրերի համեմատութիւնը, «Պատմութիւն դիտելոյ, զպատճառս Միծոան խաչին...» ու «Վասն Բաճուան Տիրանայ» գլուխները հետագայ ընդմիջարկութիւններ են, որովհետեւ բազմաթիւ ձեռագրերում դրանք տեղ չեն գտած, ինչպէս, օրինակ, Մաշտոցեան Մատենադարանի ԹԹ. 1903, 2748, 6724, 2618 և այլ գրչագրերում¹³։

Ա. Արրահամեանի կարեւոր բացայայտումներից է նաեւ այն, որ «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկը մեզ է հասել մէկից աւելի խմբագրութիւններով, որոնք ունեն զգալի տարբերութիւններ, իսկ Թ. 1770 ձեռագրում պահպանուած բնագրի տարբերակը «նոր խմբագրութիւն է։ Տարբերութիւնն այնքան մեծ է, որ հնարաւոր չէր համեմատութեան մէջ օգտագործել»¹⁴։

Սակայն, մեզ թւում է, անհրաժեշտ հիմնաւորում չունեն Ա. Արրահամեանի պնդումներն այն մասին, թէ իրր Յովհան Մամիկոնեանը չի կեղծում իրեն, իր «Յիշատակարան»ում եղած «և թարգմանեալ ի նմանէն (Մարմարո կրօնաւոր... Փ. Ա.) ԻԸ պատճեան և Ժ ի դրի առ իս կայր, և բոլան զակեալ արարի ԻԸ պատճեան՝ ի մի գիր...» վկայութիւնը ճշմարտացի է, ԹԼ «Յիշատակարան»ում նկատուած «անախրոնիզմ»ը հետագայ ընդմիջարկութեան արդիւնք է, որոչ «հնագոյն» նիւթերի աստիճանից թարգմանուած լինելը հաւանական է, եւայլն¹⁵։

«Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» աշխատութեան ձեռագրերում պահպանուած բնագրական ու գրչագրական վիճակի մասին յստակ պատկերացում ունենալու համար շատ արժէքաւոր է 23 ձեռագրերի, որոնց պատմականօրէն նա 6 խմբի է բաժանում, իր տուած բանասիրական տեսութիւնը։ Բնական է, տուուել արժէքաւոր ներդրումն այն է, որ կազմել և հրատարակութեան է յանձնել նրա քննական բնագիրը¹⁶։

10 Մ. Արեղեան, Երկեր, Գ., Երևան, 1968, էջ 448։

11 Նոյն տեղում, էջ 447։

12 Ա. Արրահամեան, Նշուած աշխատութիւնը, էջ XXV։

13 Նոյն տեղում, էջ XV, XVI, XVIII։

14 Նոյն տեղում, էջ XV։

15 Նոյն տեղում, էջ XXV, XXVII, XXVIII։

16 Նոյն տեղում, էջ XLXXI և սարքեր բնագիրը։

Հատ որում, այն փաստը, որ Ձենոր Գլակը խոստովանում է, թէ ինքը ծանօթ է Ազաթանգեղոսի Պատմութեան եւ պարտաւորում է աւել, թէ ինքը աւելի վաղ է շարադրել իր երկը, կամ՝ յետոյ (միայն մի դէպքում)¹⁷, Ազաթանգեղոսի իսկ հետեւութեամբ իրեն յայտարարում է Գրիգոր Լուսաւորչի «քարտուղար» ու իրը նրա հրամանով է ձեռնարկել իր յիշեալ աշխատութեան, ինքնին լուստարանման չկարտող ապացոյց է այն բանի, որ ինքը, յամենայն դէպս, Ազաթանգեղոսից (V դարի կէսերին) յետոյ ապրած անձնաւորութիւն է։ Որպէսզի նրա գրածը կարենար շատ աւելի առասպելախառն ու զանազան անհաւատալի բանահիւսական չափազանցութիւններով եւ անխորհրդով յայեցած լինել, քան էր Ազաթանգեղոսի պատմածը նոյնի մասին, անկասկած, պիտի բաւականին երկար ժամանակ անցնէր։ Այսքանը ինքնին աւանդական վերոյնշեալ տեսակէտի հերքումն իսկ է, ինչպէս ժամանակին արդէն նշուել է հայ բանասիրութեան մէջ։

Յովհան Մամիկոնեանի յիշատակութեան պարագային եւս տեսնք, թէ ինչ բնոյթի ինքնաբերական էր եւ թէ ինչպէս իր իսկ մասին գրածը ինչո՞ւ եւ ի՞նչ չափով լիովին ճշմարիտ լինել չի կարող։ Աւելացնենք նաեւ բանասէրների այն կարեւոր դիտողութիւնը, ըստ որի, թէեւ Յովհան Մամիկոնեանին վերադրուած մասի բովանդակութիւնը ժամանակագրականօրէն հիմնականում վերաբերում է Սեբեոսի Պատմութեան մէջ նկարագրուած իրադարձութիւններին ու ապրած ժամանակահատուածին, սակայն նոյնպէս առատօրէն յեղեղուած առասպելախառն վիպական բնոյթի զանազան տարրերով, դարձեալ անտարակուսելի կը մնայ այն, որ Յովհան Մամիկոնեանը իրօք կարող էր ապրած եւ իր այս բաժինը գրած լինել VII դարի կէսերից շատ ուշ, որպէսզի այդ օրերի իրադարձութիւնները ժողովրդի կողմից կարողանային ոչ ոք աստիճանի վիպականացուել։

Բանասիրութեան մէջ իրաւամբ աւելի շատ արժատեսցած է այն կարծիքը, թէ լիշեալ երկի-երկու պայմանական մասերն էլ իրենց ոճական յօրինւածքով, ժողովրդական բանահիւսութեան ներքնկալմամբ, միասնամով, հոգեբանութեամբ ու լեզուական-խօսակցական ուսակարանութեամբ, ստեղծագործական նոյն հասարակաց գրոշմով պատկանում են միեւնոյն հեղինակին, որը մի դէպքում իրեն Ձենոր Գլակ, միւս դէպքում իրեն Յովհան Մամիկոնեան է ներկայանում, բայց եւ ոչ մէկն է լիշեալներից։ Ուստի, «Պատմութիւն Երկրի» Տարօնոյ՝ աշխատութիւնը կարող էր գրուած լինել միայն VII դարի վերջին կամ, աւելի ստոյգ, VIII դարի սկզբներին Յովհան Մամիկոնեանի, լիբեւս եւ իրապէս առ ալսօր անունով մեզ անյայտ մի անձնաւորութեան կողմից։ Այս ինքնաբերական եւ այլ անուններին վերադրումներ տնելու սովորոյթը միակը չէ մեր եւ ոչ միայն մեր ժողովրդի մատենագրութեան պատմութեան մէջ։ Նման քայլի հիմնական մտահոգութիւնը եղել է համապատասխան երկի վաղեմութիւնը, վաւերականութիւնն ու հեղինակութիւնը ամբացնել։ Այս պարագային՝ նոյնպէս։

«Պատմութիւն Երկրի» Տարօնոյ՝ երկը, հսկառակ իր դարաւոր վաղեմութեան, խորագրի թեւադրանքին եւ ընդգրկած նիւթի պատմականութեան, կարելի չէ լիբեւս կերպով դասել մեր պատմագրական երկերի շարքը։ Կարելի չէ պատմագրական ուսումնասիրութեան հիմք ծառայեցնել, որովհետեւ այդ առնչութեամբ չունի պատմաճանաչողական եւ աղբիւրադիտական բաւարար դորձնական բովանդակութիւն։ Թէեւ այն Հայաստանում տեղի ու-

17. Նոյն տեղում, էջ XXXVII։

նեցած իրադարձութիւններին է վերաբերում եւ մասամբ ծաղկաքաղ է Հայ նախնեցի պատմագիրները աշխատութիւններին, սակայն այնպէս է ամէն ինչ անցած ժողովրդական բանասիրական ստեղծագործական բովից, այնչափ չափ է խմբուած միակական, դիւցազներգական, առասպելական տարրերով, ազգային-աշխրհասիրական միասնական չափադանդոթութիւններով, հրաշապատում եղելութիւններով, որ պատմական ճշմարտութեան միայն արձագանքըն է մի կերպ պահպանուել, որը, այդուհանդերձ, ներկայացնում է պատմագրական որոշ հետաքրքրութիւն:

Սակայն այն յատուկ նշանակութիւն ու արժէք ունի հենց իր վերոյնշեալ հիմնական բնոյթով ու յատկանիշներով, իրեւ Հայ ժողովրդի բանասիր ստեղծագործութեան ամենահին յուշարձաններից մէկը, թէկուզ եւ չափ տեղայնացուած եւ ի մասնաւորի վերաբերում է Տարօնի հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութիւնների կեանքին ու դործունէութեանը: Արդէն, ինչպէս ճիշդ նկատուած է, զրա գրառման բուն խոկ երակէտը, պատճառը «Տարօնն ու Մամիկոնեաններին դռնբերելու եւ առանձնապէս Ս. Կարապետի վանքի փառքը բարձրացնելու համար» հետապնդուած նպատակն է¹⁸: Գրառումը ժամանակագրականօրէն ուղղակի տանջւում է Հայաստանում արաբական տիրապետութեան ծանր, բայց Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումից մասնաւոր շահեցած ժամանակաշրջանին: Առաջատար տեղամասն ու ղեկավար ուժը Տարօնն էր եւ Մամիկոնեան տան մէկը միւսին գերադանդող դիւցազունները:

Բայց այդ պայմաններում ու մթնոլորտում նախ հարկաւոր էր նրա իրականացնել հոգեւոր բերդը, պատմել այն յաղթական փորձութիւնների մասին, որոնք անցել էին այդ բերդի՝ Տարօնական աշխարհի գերազոյն սրբավայրի՝ Ս. Կարապետի վանքի գլխով իր սկզբնաւորութեան՝ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակներից, շաղախել այս վանքի եւ Մամիկոնեան տան ճակատագիրը սկզբից եւեթ, ինչպէս յաջողութեամբ իրադարձուած խոկ է: Գեմետրէն ու Գիսանէ եղբայր-իշխանների զրոյցը, որը «Մամիկոնեան նախնիքների՝ Մամ-Կոնի (Մամիկ-Կոնակի) զրոյցի մի մթնացած արձագանք է»¹⁹, հիմնաւորում է այդ ճակատագրական միասնութիւնը, որովհետեւ Գեմետրէի եւ Գիսանէի անունով կերտուած կուռքերի, որոնց ծառայադրուած են Կուսո, Մեղաէս, Հոռեան եղբայրները՝ Մամիկոնեան տան իրենց ողջ տոհմով, քանդուած վայրում է բարձրանում Ս. Կարապետի վանքը²⁰: Այնուհետեւ վանքը յաճախ օգնում է թէ՛ Տրդատին՝ ինչպէս Վրաց օգնութեան հասնելու եւ ճնշելու «հիսթիական զօրաց»՝ «Եւ առժամայն ոյժ տուեալ Տրդատայ քաջառնարար ձայն տուեալ յօգնականութիւն կարգալով զսուրբ Կարապետն», թէ՛, մանաւանդ, Մամիկոնեան տան իշխանաւորներին՝ իրենց մզած բազմաթիւ յաղթական մարտերում՝ «Եղ [Մուշեղ - Փ. Ա.] բանս ի բերան զօրացն զՍուրբ Կարապետն կոչել յօգնականութիւն, եւ միարան դայս բան տապեալ՝ յարձակեալն ի վերայ Պարսից. եւ ետ տէր ի ձեռս նոցա զթշնամիսն»²¹: Եւ այնուհետեւ շարունակ յաղթանակով են աւարտուում Հայոց մզած բոլոր կռիւները Մամիկոնեանների զլիաւորութեամբ եւ ընդհանրապէս ոչ առանց Ս. Կարապետի օգնութեան:

18 Մ. Արեղեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 449: Մ. Մկրտչան, Հին Հայ գրականութեան պատմութիւն, Երեւան, 1970, էջ 319:

19 Նոյն տեղում, էջ 449:

20 Ա. Արքայանեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 109-111:

21 Նոյն տեղում, էջ 131, 159: Տե՛ս նաեւ՝ էջ 178, 215, 216, 219 եւայլն:

Առանձնապէս կենտրոնական դործող անձեր են Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ Թաղաւորը, Մուշեղը, Վահանը («Գայլ»), որդին՝ Սմբատը, որդին՝ Վահանը (Կամսարական), որդին՝ Տիրանը: Բոլորն էլ ուժեղ անհատականութեամբ, մարմնական, իմացական եւ ոգեկան զօրութեամբ օժտուած անձինք, ժողովրդական սիրելի հերոսներ: Ակնառու են ընդդէմին աշտեղ առանձնապէս այն է, որ ի տարբերութիւն պատմագրական մեր միւս երկերի, դործող անձերը ոչ թէ բնութագրական մակդիրներով ու նկարագրութիւններով են ներկայացուած, այլ, հակառակը, իրենց նկարագիրն ու բնութարանը ի յայտ են բերում համապատասխան դործողութիւնների, կենդանի շարժման, բախումների, մարտերի, երկխօսութիւնների ընթացքում: Վիպական տարբերի յաճախակի միջամտութիւնները թէեւ ընդհանրական, հիմնական մի յատկանիշ տալիս են նրանց, բայց եւ այնպէս ամէն մէկն ունի իր անձի, բնաւորութեան իւրովի դրսեւորման առանձնայատկութիւններն ու կերպերը: Եթէ Գայլ Վահանը առաւելապէս խեղացի է, հնարամիտ, ճարպիկ, հետեւողական, թշնամին ոչ անպայման առաջին իսկ հարուածով կործանելու վճռականութեամբ, Մուշեղը՝ առիւծի սրտով, թշնամու դէմ մշտապէս ճակատ-ճակատի հանդէս գալու, անպայման վսեմ արժանապատուութեամբ մարտնչելու եւ յաղթելու դիւցազն է: Այդ ինքն է, որ Յոյների զօրապետին պատասխանելով, զդաշտը նուաճ է այնպէս. «Կամեցայք դուք սպանանե՞լ զիս նենդութեամբ. արդ մի՛ զարթուցանէք դուք զառիւծ, որ ի քուն է, եւ մի՛ զգայլ, որ զբարս իւր մոռացեալ է. ապա թէ ոչ՝ որ զութսուն հազարն յաղթահարեաց, կարող է եւ զեւթանասուն հազարդ յաղթահարել»²², մինչդեռ՝ երբ Պարսիկ Ասուրը Վահանին «Գայլ» է անուանում, Վահանը հանդիստ պատասխանում է. «Յիրաւի է այդ անուն իմ, քանզի դամ կոտորեմ, զնամ եւ այլ դամ»²³: Համապատասխանաբար նաեւ միւսները ունեն իրենց նկարագրի ու բնաւորութեան անհատական գծերը:

Իսկ թշնամի բանակի ներկայացուցիչները, որոնք ամէն պարագայի տեսնու են տալիս իրենց մարտերը Հայոց դէմ, թէեւ բոլորովին չեն զրկուած ի յայտ եկող իրենց յաւակնոտ արութիւնից, բայց կենտոնակ, խելամիտ, միշտ վերջ պայքարը շարունակելու առակ չեն, յաճախ են ընկնում խայտառակ, ծիծաղելի դրութեան մէջ:

Անհատական թէ հաւաքական կռիւների նկարագրութիւնները կարեւոր տեղ են զբաղում սոյն երկի մէջ: Դա միանգամայն հասկանալի է. պատեւազմը, երկրի պաշտպանութիւնը Մամիկոնեանների առօրեայ հիմնական դործըն էր: Ընդդէմին այն է, որ դրանք կրում են չափազանց աշխոյժ, գրաւի, հետաքրքրաշարժ, Հայ մարդու, մանաւանդ երբեմնի Տարօնական ժողովրդի, հայրենասիրական եւ ազատատենչ յուզումներն ու ակնկալութիւնները չոյրդ բնոյթ ու յատկանիշ: Ըստ այսմ էլ նրանց մարակիչ, ներդործող ուժը շատ մեծ է եղել եւ յաւազոյնս ծառայել է հեղինակի հետամտած նպատակին:

Զգացական տարրը շատ խիտ նստած է ամէն ինչի հիմքում՝ թէ՛ կրօնական-եկեղեցական, թէ՛ ազգային-հասարակական, տոհմասիրական, ինչպէս նաեւ՝ բարեկամ ու մէկը միւսի հանդէպ թշնամաբար տրամադրուած մարդկանց միմյալարեւութիւններին հաղորդուելու տեսակէտից:

Գոյների չափազանցուած խտացումները ոչ միայն չեն վնասում երկի դեղարուեստական ընկալմանը, այլ, հակառակը, նպաստում են: Այս առում-

22 Նոյն տեղում, էջ 162:

23 Նոյն տեղում, էջ 214:

մով նշելի է յատկապէս ժողովրդական հիմքը, որը տեղ-տեղ հասնում է բնականի ծաղրի, սակայն առանց շատ խիստ սահմանադանցելու բնականութիւնը: Բերենք թէկուզ մէկ օրինակ Գայլ Վահանի պատասխանից՝ Պարսից թաղաւորին.

«Վատ եւ թոյլ անձինդ Վաղթանկայ՝ ի խոշորոց դասուց, որ զաղբրո ճաշակեն, ողջո՛յն: Թէպէտ եւ ընդ Միհրանայ մահն խնդացի, բայց զբոսնմատութիւնդ լացի, որ դնորս մահն լսեցեր եւ դիմ կորսութիւնս ծանե(ա)ր, դոր ետ ինձ Աստուած: Թէ սէր եկիր արկանել, զկինդ ընդէ՞ր ածեր ի հետ. մի՞թէ որդիս խնդրես յերանաց մերոց...»²⁴:

«Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկին ժողովրդական ստեղծագործութեան առանձին գրաւչութիւն են տալիս աշխոյժ, սրամտութիւններով, փոխադարձ հեղինակութիւն, պատկերաւորութեամբ, համեմատութիւններով ու մտերիքներով համեմուած երկխօսութիւնները: Այս դէպքում, բնական է, միշտ էլ լատտես, վստահ, թշնամու նկատմամբ երբեմն կտրիճի անուարձութեամբ, նոյնիսկ արհամարհանքով հանդէս են դալիս Տարօնի զիջողունները: Նրանցից ամենակրտսերն անդամ պատրաստ է թշնամուն մահու սպառնալիք տալ, ինչպէս Սմբատը՝ Ասուրին.

«Իրբեւ Ասուր տեսեալ, թէ պատանի է, քամահեաց զնա եւ ասէ. Քաւբապաշտ հարճորդի, ի բա՛ց կաց, զի ի պատերազմող արսն անցանեմ: Իսկ նա (Սմբատ — Փ. Ա.) ասէ. Որդի սատանայի, յիրաւի է անուն քո Ասուր, զի սուրբո չէ ինչ, եւ մարտուցեալ ընդ կտրիճս՝ ծանիցես զպարտութիւն քո: Եւ յանկարծ զէնս վերացուցեալ՝ կտրեաց զգլուխ երիւարին Ասուրայ, եւ զնա յերկիր ընկէց. եւ յարձակեալ ի վերայ նորա, կտրեաց զգլուխն...»²⁵:

Մարտական յաղթանակներից յետոյ տուեալ վայրերը նոր համապատասխան անուններով էին կոչուում եւ երգեր էին յօրինում նման տրամագրութեամբ ու համաժողովրդական հեղինակութիւնով.

«Կերան դազանք զմարմինս զիակացն եւ զիրացան.

Կուզ կերեալ ուռեաւ իրբեւ զարջ,

Եւ ազուէն հպարտ եղեւ քան զառեւծ.

Գայլ, քանդի շատակեր էր, պայթեաց,

Եւ արջ, զի զոր ուտէն՝

Չմնաց առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ.

Անդեղք, զի ազահ էին, նստան

Եւ ոյլ ոչ կարացին վերանալ.

Մկունք, զի շատ տանէին

Ի ծակս իւրեանց,

Մաշեցան ոտք նոցա»²⁶:

Ահա, այս կտրուի իր առանձնայատկութիւններով ու արժանիքներով «Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ» երկը, որտեղ արտացոլուած են մասնաւորաբար Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հայրենասիրութիւնը, ոգին, պատկերացումները, ստեղծագործական կարողութիւնները, բարբր, լեզուն, անտարակոյս, իր ուրոյն տեղն ունի մեր ողջ մատենագրութեան մէջ:

Փ. ԱՆԹԱՆԵԱՆ

²⁴ Նոյն տեղում, էջ 208-209:

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 215:

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 247: